

Roman Hankeln (NTNU, Institutt for historiske studier)

Missale og Breviarium Nidrosiense 1519–2019. (Foredrag i Nidarosdomen, 6. juni 2019)

I kveld har jeg æren å si noen ord om den kulturhistoriske betydningen av Missale og Breviarium Nidrosiense. På en måte er betydningen veldig åpenbar: de to er jo de første bøker som ble trykt for Norge. Dette alene sikrer dem allerede en plass i historiebøkene. Og så er begge bøker ganske så verdifulle. Bare 16 kopier av Missalet er fortsatt bevart. Av Breviariet eksisterer bare 8 eksemplarer fortsatt i hele verden. Man kan altså tenke seg hvilken verdi bøkene har. (Gunnerusbiblioteket i Trondheim har tre kopier av Missalet, én kopi av Breviariet.)

På en annen side er betydningen for mange muligens ikke så åpenbar. De to bøkene er eldgamle. De ble produsert for 500 år siden! Hva skal vi med gamle bøker som er skrevet på latin? Hvorfor skal vi bry oss om dem? Vel, saken er her – som det nesten alltid er med gamle eller fremmede ting eller personer – at man må ta seg litt tid og bli bedre kjent med hverandre. Da blir de plutselig veldig interessante og aktuelle. I dag forsøker jeg å bidra til at dere blir litt bedre kjent med bøkene.

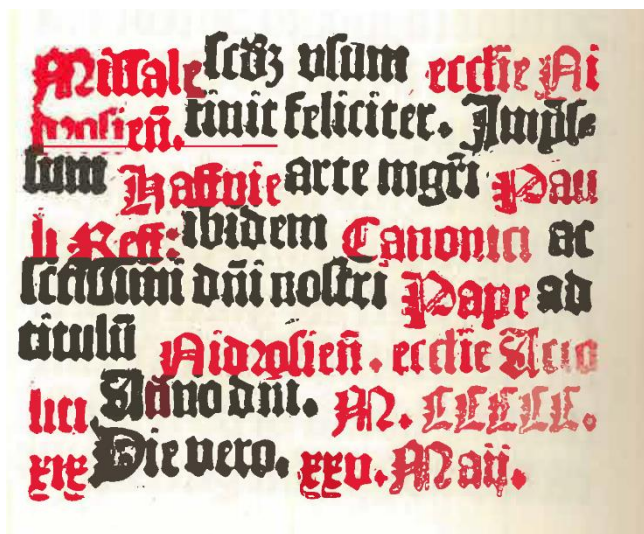
Jeg starter med personen som sto bak trykket. Det var Nidaros-erkebiskopen Erik Walkendorf (1510–1522). Walkendorf er kjent som et skikkelig renessanse-menneske, med mange interesser. Han var venn og rådgiver av den danske hertug Christian, som i 1513 ble den dansk-norske kongen Christian II. Når erkebiskop Gaute av Nidaros døde i 1510 overtok Walkendorf hans post. Erik Walkendorf er særlig kjent i Trondheim for at han gjennomførte restaureringen ved Nidarosdomens oktagon. Han var opptatt med å gjenopprette og intensivere gudstjenestelivet i Norge. Vi må faktisk se trykket av de to bøkene i samme kontekst som oktagonens restaurering. Alt dette hadde et mål: å heve nivået på gudstjenesfeiringen i Nidaros-erkebispedømmet.

Grunnen til trykkingen av de to bøkene var erkebiskop Walkendorfs ønske om en velorganisert og enhetlig liturgi. På starten av missalet skriver han om at de håndskrevne missaler som fantes i Norge var uenhetlige og feilaktige. Mange av klerkene kjøpte seg hvilket som helst missale, blant annet fra dominikanerne og franciskanerne. Men en enhetlig liturgi i alle kirker var viktig. Enhetlighet sikret en verdig gjennomføring av ritualet. Enhetlighet i messeritualet forente også menneskene som deltok i messene, i hele det store erkebispedømmet. Enhetlighetstanken var så viktig for Walkendorf at han ga 40 dagers avlat når man tok missalet i bruk.

Utgivelsen av de to bøker var ingen enkel oppgave. Man må regne med flere år forberedningstid. De viktigste medlemmer av Nidaros-domkapittelet var involvert. Blant annet domkapittelets dekan Olav Engelbrektsson. Olav Engelbrektsson er godt kjent her i Trondheim. I 1523 ble han den siste Nidaros-erkebiskopen. Sentral for utgivelsen av bøkene var sekretæren til erkebiskop Walkendorf, kanniken Hans Reff. Reff var ansvarlig for salget av de ferdig trykte missale-bøkene i Trondheim og han var også innblandet i trykket til Breviariet. Senere ble Hans Reff for øvrig biskop av Oslo og enda senere byens første superintendent.

Rundt 1450 hadde Johannes Gutenberg oppfunnet trykke-kunsten med løse typer. Blant de første trykk som ble produsert var bøker med geistlig innhold, særlig bibler og andre liturgiske bøker. Allerede i andre halvdel av 1400-tallet brukte europeiske bispedømmer den nye teknologien i stort omfang. Fra 1480-tallet av fikk også de fleste nordiske bispedømmer sine missale- og breviarie-trykk. I 1519 var man i Nidaros nesten litt sent ute.

Missale og Breviarium Nidrosiense ble ikke trykt i Norge. Det fantes ikke et trykkeri i Norge før 1643. Hvor de ble trykket forteller bøkene oss selv. Helt på slutten av Missalet kan vi lese at det ble trykt i «Haffnie» altså København. Og her er også trykkeren nevnt, Paul Reff. Paul Reff var kannik i København, og broren til Walkendorfs sekretær Hans Reff. Her får vi også trykk-datoen, nemlig 25. mai 1519:

Missale secundum vsum ecclesie Nidrosiensis . finit feliciter . Impressum Haffnie arte magistri Pauli Reff : ibidem Canonici ac sanctissimi domini nostri Pape ad titulum Nidrosiensis ecclesie Accoliti . Anno domini . M. CCCC . XIX Die vero . XXV . Maii .

Missalet som følger gudstjenesteordningen til kirken av Nidaros tar her en vellykket slutt. Det ble trykt i København gjennom kunsten av magister Paulus Reff som er der kanikk og akolyth til vår allerhelligste herre pave ved Nidaroskirken. I året 1519 på selveste dagen 25. Mai.

Eksempellet nedenfor viser informasjonen Breviarier gir oss om hvor den ble trykt. «Finit breuiarium ...», står der – «Her slutter breviarier som ble for første gang trykt etter gudstjenesteordningen av den høyaktede metropolitankirken av Nidaros. Gjennom de omtenk-somme menn Johannes Kerbriant alias Hughelin og Johannes Bienayse, trykkere i Paris. I Herrens år 1519 på selveste dagen 4. Juli.»

Finit breuiarium iamprimo impressum secundum vsum insignis metropolitane ecclesie Nidrosiensis . Per circumspectos viros Joannē kerbriant alias hugue-lin: et Joannem bienayse impressores parrhisien-sis . Anno domini millesimoquingentesimodecimo nono . die vero Julii quarta .

Finit breuiarium iamprimo impressum secundum vsum insignis metropolitane ecclesie Nidrosiensis . Per circumspectos viros Ioannem Kerbriant alias Hughelin : et Ioannem Bienayse impressores Parrhisienses . Anno domini millesimoquingentesimodecimonono . die vero Julii quarta .

Rundt 1519 var Paris sentrum for liturgisk trykk i Europa. Liturgiske bøker ble bestilt her fra alle kanter og det fantes en rekke berømte trykkere. Kerbriant og Bienayse er ikke de mest kjente blant dem, men de gjorde en akseptabel jobb.

Både missalet og breviariet ble etter trykkingen sendt til Trondheim for å innbindes der. Vi vet ikke hvor mange kopier som ble produsert, men siden alle prestene i landet skulle ha et, må det ha vært mange. Bøkene var ganske dyre. Ett eksemplar av Breviariet kostet 3 rhinske gulder dvs. ca. 250 l smør.

Vi burde notere oss her at trykket av de to bøker viser de internasjonale forbindelser til Nidaros-domkapittelet. De fleste kanniker hadde studert i utlandet, blant annet ved nordtyske universiteter. Hans Reff hadde studert jus i Paris 1515–1519, og så var han selvfølgelig også den riktige til å overvåke trykket der.

Missale Nidrosiense er en bok for presten. Den inneholder tekstene og sangene presten må lese og synge i løpet av messen. Messen var i middelalderen det sentrale ritualet hvor man kom i kontakt med Kristus, med Gud. I messen var Kristus faktisk tilstede, i kjøtt og blod. For middelalderen er Messen det aller viktigste ritualet. Messen sikret forbindelsen til Gud og var en mulighet å forberede livet etter døden. En viktigere bok enn en messebok kan derfor ikke tenkes i middelalderen.

Breviarium Nidrosiense er en bok for presten og andre geistlige. Boka inneholder tekstene for tidebønner, vesper, matutin, laudes osv. I tidebønnene sto geistligheten dag og natt i forbindelse med Gud, for å be om hjelp for seg selv og hele samfunnet. Boka var ikke mindre viktig enn Missalet.

Messe og tidebønn har ulik liturgisk struktur. De har ikke de samme tekster og ikke de samme sanger. Man kan også se at de to bøker har ganske forskjellig format. Breviariet er vesentlig mindre enn Missalet. Missalet ble brukt av presten for å lese og å synge høyt i messen. Breviariet kunne brukes i tidebønnene i kirken, men var også tenkt for privat bruk hjemme eller på reiser.

Den følgende tabellen gir en oversikt over strukturen og innholdet til Missalet. Her kan man se hvor komplisert det var å lage en liturgisk bok, og ikke minst hvor sentral boka var i å organisere og å strukturere tiden i hele kirkeåret.

For å kunne feire gudstjeneste i løpet av et kirkeår trengte man et kalendarium. Kalendariet fastslår alle helgenfester som må feires i erkebispedømmet. Kalendariet ble derfor plassert helt på starten av boka, i tabellen er det nr. 2.

Festdagene av et kirkeår er tradisjonelt organisert i to sykluser: den ene syklusen retter seg etter påske-dato, og påskedatoen bestemmes hvert år på nytt. Syklusen er altså bevegelig. Den andre syklusen omfatter helgenfester som feires hvert år på samme dag. Syklusen er altså ikke bevegelig.

Derfor har man to store avsnitt i Missalet: Nr. 4 på tabellen er delen som omfatter de «bevegelige» fester, såkalt «temporale», eller «proprium de tempore». Temporale utgjør den

største delen i boka med 168 blader. Her finner vi messetekstene til søndagene, men også messer til andre dager som feires i løpet av for eksempel fastetiden.

Nr.	Innhold	Blad
1	Forord til erkebiskopen	1
2	Kalendar	6
3	Allmene forskrifter	1
4	Proprium de tempore (temporale) fra første adventssøndag til Trinitatis, og søndagene etter trinitatis (1–24)	168
5	Forskrifter som bestemmer hvordan messen forberedes	1
6	Ordinarium missae (håndskrevne noter for Gloria-intonasjonen)	1
7	Tekster til offertorium-ritus	1
8	Prefasjoner gjennom kirkeåret (<i>Eterne deus...</i> med håndskrevne noter)	4
9	Canon (<i>Te igitur</i>)	8
10	Bønner etter messen og <i>Ite missa est-</i> , <i>Benedicamus Domino-</i> , <i>Kyrie</i> -melodier (håndskrevne noter)	1
11	Proprium de sanctis (sanctorale), fra Andreas (30.11.) til Katherina (25.11.)	82
12	Bønne-tekster (<i>Collectae</i>)	7
13	Messer som kan feires når som helst: dødsmissen, til Maria, den hellige ånd, <i>Pro paganis et Turcis</i> (f. B xvi) (for hedningene og Tyrkene), mot pesten, allerhelgen, alle engler, for de hellige tre konger og pilegrimer.	8
14	Velsignelser av salt og vann (<i>exorcismus</i>)	2
15	Sekvenser (bare tekster), blant annet <i>Lux illuxit</i> og <i>Postquam calix</i> for Olav (f. C vii). Bestemmelser om uregelmessigheter i forbindelse med messefeiringen (sykdommer)	12
16	Kolofon	

Som nr. 11 i tabellen finner vi avsnittet med tekstene til messer som feires på helgenfester, «*proprium de sanctis*». Det er også en stor del med 82 blader.

Nå er det slik at tekstene til de to store avsnitt brukes praktisk bare en gang i kirkeåret, hver på sin festdag.

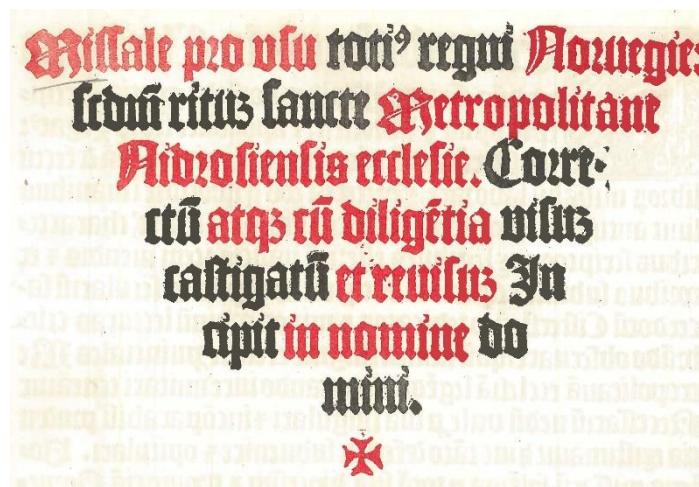
Mellom de store delene finnes numrene 6–9. Her ble de tekster som brukes om og om igjen i hver messe plassert, for eksempel de såkalte «ordinarium»-sangene *Kyrie*, *Gloria*, *Credo*, *Sanctus*, *Benedictus* og *Agnus Dei*, men også prestens sentrale sanger og bønner i gudstjenesten *prefasjonen*, og *canon*.

I avsnitt Nr. 13 finnes det messer som kunne feires når som helst. For eksempel requiem-, eller døds-messen, men blant annet også en messe «for Tyrkerne og hedningene», eller en messe «for pilegrimer eller reisende». I disse messer ser vi altså den aktuelle tidshorizonten: Tyrkerne, dvs. det Ottomanske riket hadde inntatt Konstantinopel i 1453 og utbredte seg skrittvis nord- og vestover. Jeg minner på at den Habsburgiske hovedstaden Wien ble beleiret av en ottomansk armé i 1529. Da var det sikkert på plass å be Gud om hjelp.

Avsnitt Nr. 15 på slutten av Missalet gir tekstene til de såkalte «sekvenser», festlige lange sanger som synges før evangeliet på høye festdager. Her finnes også tekstene til de to berømte Olavs-sekvenser fra 1100-tallet, *Lux illuxit letabunda* og *Postquam calix Babylonis*. (Breviarier hadde omtrent samme oppbygning, jeg har dessverre ikke tid til å gå inn i detaljer her.)

Så vidt tilsvarende begge bøker til hva vi kjenner fra andre sammenlignbare kilder i senmiddelalderen. Bøkenes *historiske* betydning blir imidlertid åpenbar hvis vi ser på de elementene

som viser at bøkene må anses som representanter av Nidaros-erkebispedømmets religiøse og politiske identitet. Her gjengir jeg tittelen til Missalet:

Missale pro usu totius regni Noruegie : secundum ritum sancte Metropolitane Nidrosiensis ecclesie . Correctum atque cum diligentia visum castigatum et reuisum Incipit in nomine domini . †

Missale for bruk i det hele Norske riket etter gudstjenesteordningen av den hellige Metropolitankirken av Nidaros. Forbedret og med omhu innrettet, rensert og korrigert. Her begynner den i Herrens navn.

Her er det ikke rom for tvil: erkebiskopens bok skal ikke bare gjelde i Trondheim, men for hele Norge: «pro usu totius regni Norvegie». Min kollega Erik Opsahl skriver: «Erkesetet var det innenlandske maktsentrumet i Norge i denne perioden.» Tittelen til Missalet viser klart til denne rollen.

I tittelen til Missalet identifiseres den kirkelige organisasjonen uttrykkelig med staten: «Nidaros er Norge». Dette er ganske så uvanlig. Jo, vi kjenner sammenlignbare «nasjonale» riter. For eksempel ritusen av Salisbury, den såkalte «rite of Sarum». Den var pregende for England. Eller ritusen av Esztergom som gjaldt for hele Ungarn. Her i landet var identiteten mellom Nidaros og Norge imidlertid enda større.

Tittelen sier også noe om rollen av «revisjon» på slutten av 1400-tallet. «Correctum atque cum diligentia visum castigatum et reuisum.» – «Forbedret og med omhu innrettet, rensert og korrigert.» Aksenten på korrektur og rensning står i forbindelse med humanismens tidsalder. På slutten av 1400-tallet så mange bispedømmer tilbake på en gudstjeneste-tradisjon som strakk seg over flere århundrer. I humanismens ånd sammenlignet man, oppdaget feil, forskjeller, motsigelser osv. Her, i disse utgaver forsøkte man å løse disse problemer for godt. Missale og Breviarium Nidrosiense er minnesmerker for geistlighetens høye nivå av dannelse på denne tiden.

De mest sentrale feiringene i begge bøker er messen og tidebønnene til ære for St. Olav. Hvor viktig Olav er, blir med en gang synlig hvis man ser på baksiden av tittelbladet til Breviarium Nidrosiense. På det følgende eksempel ser vi Olav sittende på en trone med teksten «Sanctus Olavus martyr. Rex Norvegie.» / «Den hellige martyren Olav, Norges konge.» Må dette ikke leses som et politisk statement? Her blir det jo nesten sagt at det ikke er den danske kongen som styrer Norge, men hellig Olav martyren. Og nedenfor ser vi initialene av Olavs representant på jorden, Erik Walkendorf, pavens legat.

Sanctus Olavvs martyr . Rex Norvegie

Den hellige martyren Olav . Kongen av Norge

E.(rik) W.(alkendorf) A.(postolice)
A.(rchiepiscopus) S.(edis) L.(egatus)
N.(idrosiensis)

Erik Walkendorf, erkebiskop av Nidaros, den apostoliske stolens legat.

I begge bøker får Olav den høyeste liturgiske oppmerksomheten. Han får like lang og utsmykket liturgi som Jul, festene til ære av Maria, og festen til Johannes døperen. Olav får faktisk en høyere festgrad enn apostlene Petrus og Paulus (i Juni). Olav feires ikke bare festdagen på 29. Juli men også en hel uke etterpå. Og det finnes en Olavsfest i tillegg, nemlig på 3. August.

Før jeg avslutter, en bemerkning om musikk. Messen og tidebønnene ble i middelalderen feiret med musikk. Nesten alle liturgiske tekster ble sunget med mer eller mindre utsmykkede melodier. Man ville derfor nesten forvente at Missalet og Breviarieret overleverer sangene sine med musikknoter. Men det skjer nesten ikke. Breviarieret har overhodet ingen musikknotasjon. I

Missalet finner vi musikknotasjon bare unntaksvis og ikke i alle bevarte eksemplarer. De mest virtuose og mest viktige melodier til Nidarosliturgien, for eksempel Olavsofficiet og sekvensene til ære av Olav blir ikke overlevert med noter i de to bøkene.

Det finnes en rekke grunner for det. For det første var musikktrykk en svært komplisert og dermed dyr prosess. For det andre var det fremdeles ganske vanlig å lære seg melodiene utenat. For det tredje deltok ikke presten hele tiden med å synge under messen. Å synge de mer kompliserte sanger var oppgaven til koret, *scholaen*.

Hva vi finner i missalet er derfor bare musikken som presten må synge selv. Det fantes en del anledninger for dette i løpet av messen. Presten startet for eksempel med å synge de første ord og toner til *Gloria-* og *Credo*-sangen, på samme måte som han gjør det i dag. Han hadde også et annet lang sangstykke som heter *prefasjon*, som sagt. Notene til disse melodier ble imidlertid ikke trykt i Missalet. De ble skrevet senere med hånd på de trykte notelinjene. Faktisk har ikke alle eksemplarer av Missalet noter i dag.

Helt på slutten av messen starter presten å synge «Ite missa est!» / «Gå dere er sendt ut!» Og koret ville svare med «Deo gratias!» / «Takk til Gud!» Det finnes også en variant som synses i fastetiden, «Benedicamus Domino!» / «La oss lovprise herren!», også med svar «Deo gratias!» (Jeg har transkribert en del av melodiene og gjengir dem på slutten av foredraget.)

Den historiske betydningen av disse melodier er ganske stor. De fleste musikknoter av den gamle Nidarosliturgien har nemlig forsvunnet. Det skjedde i løpet av reformasjonstiden og etterpå. Hva vi har igjen er bare noen fragmenter. Det finnes for eksempel ikke et eneste fullstendig eksemplar av Olavsofficiet før 1500-tallet, og den ble ikke skrevet i Norge men i Uppsala. Hva Missalet gir oss er dermed blant de få verdifulle spor av musikken til Nidarosliturgien.

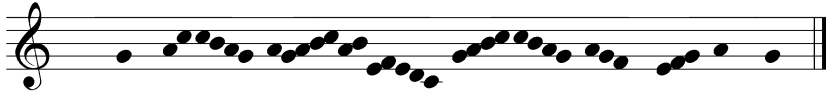
Fasit. Den kulturhistoriske betydningen av de to bøkene er enorm. Den viser oss et Norge som så helt annerledes ut enn det vi kjenner i dag. Geistligheten var katolsk, hadde politisk og økonomisk makt, snakket latin og hadde internasjonale forbindelser. Men det er ikke Roma som står i sentrum men Nidaros. Nidaros vises her som en suveren del av den store katolske verden. Nidaros er ikke perifert. Det står på samme nivå som andre tradisjonsrike erkebispedømmer. I tillegg står erkebispedømmet fram som representant for hellig Olavs rike, Norge.

Det kan være en god idé å huske at Trondheim var Norges hjerte da det fremdeles hadde en viss politisk selvstendighet. Nidaros status som landets sentrum finner sitt uttrykk ikke bare i Nidarosdomen, men også – eller enda mer – i de to bøker og i liturgien de overleverer.

Appendiks

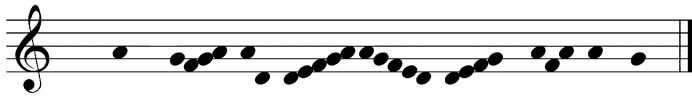
Et utvalg av melodier i Missale Nidrosiense. Eksemplaret som ble brukt oppbevares i dag i Gunnerusbiblioteket, Trondheim. Signatur LibR Qv 470, fol. h . xvi recto-verso.

1) In summis festiuitatibus (...) / På de høyeste kirkefester

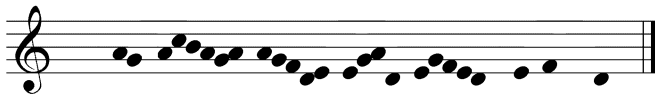
Solist: I- te mis-sa est.
Alle: [De-o gra-ti- as.]

2) In maioribus duplicibus / På viktigere fester av rangen «duplex»

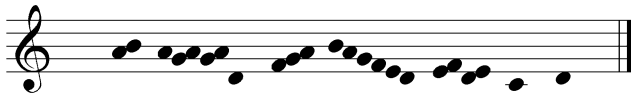
Solist: I- te mis-sa est.
Alle: [De- o gra-ti- as.]

3) In duplicibus festis / På «duplex»-fester

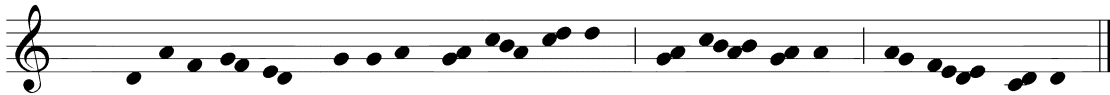
Solist: I- te missa est.
Alle: [De-o grati- as.]

4) In festis trium lectionum cum sequentia / Ved fester som har 3 lesninger og en sekvens

Alle: I- te mis- sa est.
Solist: [De-o gra- ti- as.]

5) In sabbato sancto pasche *Ite missa est* canendum sic: / På lørdagen før påske må man synges *Ite missa est* slik:

Solist: Benedi-camus domino, al- le- lu-ia, al- le- -lu- ia, al- le- -lu- ia.

Alle: De- o grati-as, al- le- lu-ia, al- le- -lu- ia, al- le- -lu- ia.

6) In summis de beata virgine / På de høyeste Maria-fester

(3 ganger:) Ky- ri- -e- -ley- -son.
(3 ganger:) Chris-te e- -ley- -son.
(3 ganger:) Ky- ri- -e- -ley- -son.

Solist: I- te mis- sa est.
Alle: [De- o gra- ti- as.]

Transkripsjon: Roman Hankeln (NTNU) 2019.

For videre lesning:

Missale Nidrosiense, faksimileutgave, Oslo 1959.

Breviarium Nidrosiense, faksimileutgave, Oslo 1964.

Ágoston, Gábor, 'The Ottoman empire and Europe', Scott, Hamish (ed.), *Oxford Handbook of Early Modern European History 1350–1750, vol. II: Cultures and Power*, Oxford University Press 2015, 612–637.

Buvarp, Hans, 'Liturgical survey', Appendix to *Breviarium Nidrosiense*, Oslo 1964, 13–116.

Børgum, Baltzer M., 'Bibliographical survey', Appendix to *Breviarium Nidrosiense*, Oslo 1964, 119–217.

Børsum, Baltzer M., 'Bibliographic postscript', *Missale Nidrosiense*, Oslo 1959, 3–5.

Fæhn, Helge, 'Liturgical postscript', *Missale Nidrosiense*, Oslo 1959, 1–3.

Hamre, Lars, *Erkebiskop Erik Valkendorf. Trekk av hans liv og virke*, Oslo 1943.

Imsen, Steinar, 'Den politiske tilstand i 1536: Hvilken politisk makt hadde Olav Engelbrektsson?', *Nytt søkelys på Olav Engelbrektsson*, ed. Steinar Supphellen, *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, Skrifter*, 2004/2, 35–53.

Opsahl, Erik, 'Erik Valkendorf', *Store Norske Leksikon*, https://snl.no/Erik_Valkendorf (acc. 24.06.2019)